

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΙ ΟΓ' - ΟΔ'

ΛΕΙΜΩΝΑΡΙΟΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

ΤΩ ΚΑΘΗΓΗΤῃ ΝΙΚΟΛΑΩ Β. ΤΩΜΑΔΑΚῃ

Προέδρῳ τῆς Ἑταιρείας καὶ διευθυντῇ τοῦ περιοδικοῦ αὐτῆς

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔῆ
1972-1973

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΔΗΜΟΣ ΕΙΣ ΤΑΣ «ΕΥΔΟΚΙΜΟΤΣΛΣ» ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΤ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Πολιτεία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι γενικῶς «τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων τάξις τις»¹. Εἶναι ὀρισμένη διάρθρωσις τῶν πολιτῶν μιᾶς πόλεως, ὁ τρόπος ὀργανώσεώς των εἰς πολιτειακὸν σύνολον. Ἐπειδὴ δὲ «πολιτεία καὶ πολιτεύμα σημαίνει ταῦτόν»² καὶ ἀπολίτευμα δ' ἐστὶ τὸ κῦριον τῶν πόλεων»³, δηλ. τὸ σύστημα τῶν ἀρχῶν ἐκάστης πόλεως, πρέπει, ἔταν ἐξετάζωμεν πολιτειακὰ θέματα, νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν ὅτι ἀσχολούμεθα περὶ αὐτὸ τὸ ἀρχεῖν. Ἀσχολούμεθα περὶ τὰς ἀρχάς, τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν, τὸν τρόπον ἀναδείξεώς των, τὴν δύναμιν, τὴν διάρκειαν καὶ τὴν μετὰ τὴν ἀσκήσιν τῆς ἀρχῆς τύχην ἐκείνων οἱ ὁποῖοι τὰς ἤσκησαν. Ἐξετάζωμεν λοιπὸν, ὅταν ἐρευνῶμεν τὸ πολίτευμα, βασικῶς τὸ «κύριον»⁴ τῆς πόλεως, ἀλλὰ ἀναποφεύκτως καὶ τοὺς ἀρχομένους, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποχωρισθῶν τὰ δύο αὐτὰ μέρη τῆς πόλεως ἀπ' ἀλλήλων.

Ἡ θέσις τοῦ δήμου ἐντὸς τοῦ ὅλου πολιτειακοῦ συνόλου χρήζει ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως, διότι ἢ ἐπ' αὐτοῦ ἀσκεῖται ἐξουσία⁵ ἢ αὐτὸς ὁ δῆμος ἐνίοτε ἀναλαμβάνει μεγάλην δύναμιν ἢ καὶ καθίσταται κύριος τῆς πόλεως (κατὰ τὴν δημοκρατίαν εἰς μίαν μάλιστα «τελευταίαν»⁶

1. Ἀριστοτ. Πολ. Ι', 4, 1274B 38 (Ἐραιτέρω αἱ εἰς τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους παραπομπαὶ ὅα σημειώνονται βραχύτερον πως: Πολ. Ι', 1274B 38).

2. Πολ. Ι', 1279A 25.

3. Ἀδτόθι, 26.

4. «Κύριον» τῆς πόλεως (Πολ. Ι', κεφ. 10 καὶ 11) εἶναι αἱ ἀρχαὶ κύρια τῆς πόλεως» (Πολ. Ι', 1283B 31. Ε', 1309A 30. Γ' 1316B 32. 1309A 30 κ.ά. Πρβλ. 1283B 5).

5. Ἐνίοτε εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἀναγνωρίζωνται οἱ τοῦ δήμου ὡς πολῖται, ἀν ἡ ἐξουσία ἀποκλειστικῶς συγκεντρωθῇ εἰς τοὺς ὀλίγους («ἐκπαύρους», «ἀπλουσίους», «ἀγαθόμους», «ἐπιεικεῖς»), διότι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Πολ. Ι', 1275A 4), ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος «ἐν δημοκρατίᾳ» εἶναι πολίτης, «ἐν ὀλιγαρχίᾳ πολλῶν αὐκ ἐστὶ πολίτης». Ἡ δευτέρα περίπτωσις εἶναι δυνατὴ, διότι «(ἐν) ἐνίαις οὐκ ἐστὶ δῆμος, αὐδ' ἐκκλησίαν νομίζουσιν» (Πολ. Ι', 1275B 7).

6. Ἡ τελευταία δημοκρατία εἶναι ὁ ἀτέτακτος τρόπος» δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ὁδὸ διωγκόνετο ἰκανῶς ἢ παροῦσα ἐργασία, ἐὰν ἐξητάζετο ἡ θέσις τοῦ

μορφήν αὐτῆς), ὅποτε ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι συμπίπτουν καὶ ταυτίζονται.

Ὁ δῆμος εἶναι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν πολιτῶν μιᾶς πόλεως καὶ ἀντιτίθεται γενικῶς πρὸς τοὺς ἀλλίγους». Οἱ δοῦλοι δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν¹ καὶ ἀποτελοῦν ἰδιαίτερον κεφάλαιον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἑλληνικῆς πόλεως².

Ἄν οἱ ἄρχοντες καὶ τὸ ὅλον σύστημα τῶν ἀρχῶν³ ἀποτελοῦν τὸ κάρα τῆς πόλεως (πρβλ. κείρανος, κύριος), ὁ δῆμος εἶναι ὁ κορμός. Αὕτη εἶναι ἡ συνήθης ἀντιστοιχία. Ἡ παροῦσα μελέτη ἀναφέρεται εἰς τὸν δῆμον⁴. Ἡ ζωὴ τῆς πόλεως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἑλλην τοποθέτησίν του. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὡς κριτήριον (ασημεῖον, σημεῖον) καλῶς ὀργανωμένου πολιτεύματος (απολιτείας συνταγμένης) τὸ νὰ ἀποδέχεται ὁ δῆμος τὴν ὑπάρχουσαν πολιτειακὴν τάξιν καὶ νὰ μὴ συμβαίνουν εἰς αὐτὸ τὸ πολίτευμα οὔτε σοβαραὶ ἐπαναστάσεις οὔτε ἐπιβολὴ τυράννου (αμῖτε στάσις, ὅ,τι καὶ ἄξιον εἰπεῖν, γεγενῆσθαι μῖτε τύραννον)⁵. Τὸ «γεγενῆσθαι» μᾶς προσανατολίζει εἰς τὸ παρελθὸν ἐνὸς πολιτεύματος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ ὅτι, ἂν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μέχρι τοῦδε ζωῆς του ὁ δῆμος ἔχει μόνον ἀπεδέχεται τὸ πολίτευμα, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπαναστάτει οὔτε συνήργει εἰς ἐπαναστάσεις (αἱ ὅποιαί, ἔταν εἶναι σοβαραὶ, δημιουργοῦν πολιτειακὴν μεταβολήν), ἂν δὲ προσέτι δὲν ἐνεφανίζετο τύραννος (ὁ ὅποιος καταλύει τὴν πολιτειακὴν τάξιν, καθ' ὅσον τίθεται ὑπεράνω τῶν νόμων), τότε τὸ πολίτευμα ἐπιδοκιμάζεται ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ παρεμβολὴ ἡμῶς ἐπαναστάσεων καὶ τυραννίδων εἶναι ἐνδειξεις ὅτι ἐν πολίτευμα δὲν ἔχει καλῶς συνταχθῆ. Ἐπαναστάσεις δὲ καὶ τυραννίδες εὐνοοῦνται ἐκεῖ, ὅπου ὁ δῆμος δὲν εἶναι ἱκανοποιημέ-

δῆμου ἐκάστης τῶν «ἐπιδοκιμασιῶν» πολιτειῶν ἐν γέσει πρὸς τοὺς ἢ δημοκρατικούς ἀτρόπους» (Πολ. Δ', 1298Α 11 - 34). Ἡ παραβολὴ αὕτη δὲν ἐκρίθη σκόπιμος καὶ ἐκ τοῦ προσθέτου λόγου ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συγκρίνωμεν τὸν δῆμον ἀριστοκρατικῶν βασικῶς πολιτευμάτων πρὸς τὸν δῆμον τῶν δημοκρατικῶν, ὅσον καὶ ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισημανθοῦν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα ἀναλόγως τῆς πρὸς τὴν δημοκρατίαν ἐκτροπῆς (ἀπαρκεψιάσεως) τῶν ἐπιδοκιμασιῶν πολιτειῶν.

1. Πολ. Β', 1275Α 22 : ἀπολίτης ὁ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κλίσεως καὶ ἀρχῆς».

2. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πολίτου γενικῶς βλ. V. Ehrenberg, The Greek State, London 1969², σσ. 38 κ.έ.

3. Πλ. σ. 402.

4. Περὶ τὴν σημασίαν τῆς ἐννοίας τοῦ δήμου ἡσχολήθη προσφάτως ὁ J. A. O. Larson, Demokratia, Cl. Phil. 68, 1973, σσ. 45 κ.έ.

5. Πολ. Β', 1272B 31.

νος ἐκ τοῦ πολιτεύματος. Εἰς αὐτὸν λοιπὸν πρέπει νὰ στραφῇ τὸ βασικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ νομοθέτου (τοῦ συνταγματολόγου κατὰ σημερινὴν ὀρολογίαν), διότι ἡ ἀρθρὴ τοποθέτησις του προδικάζει ὀμαλὴν ζωὴν τῆς πολιτείας.

Εἰς τὴν παρούσαν ἐργασίαν ἡ ἐξέτασις τοῦ δήμου γίνεται ὑπὸ διττὴν ἐννοίαν. Ἐξετάζεται βεβαίως καὶ ἡ κοινωνικοοικονομικὴ θέσις του, ἀλλὰ κυρίως, ἂν καὶ πάλιν εἰς ἀδράς γραμμάς, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ ἄρχεῖν ἐν γένει. Ἦν οικονομικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου τοῦ δήμου, ἡ ὁποία βεβαίως ἐν πολλοῖς ἐπηρεάζει τὴν ἐναντι τῆς ὅλης πολιτείας στάσιν του, τὴν ἐξετάζομεν μόνον ἐντὸς τοῦ πολιτειακοῦ πλαισίου τῆς πόλεως. Ἦὰ ἐρωτήματά μας βασικῶς εἶναι : ποία ἡ θέσις τοῦ δήμου ὡς πρὸς τὸ «κέραιον» τῆς πόλεως, ὡς πρὸς τὴν κορυφὴν δηλ. τῆς πολιτειακῆς πυραμίδος. Ἰδιαιτέρως : λαμβάνονται ἐξ ὅλου τοῦ δήμου οἱ ἄρχοντες, ἐκλέγονται καὶ ἐλέγχονται ὑπ' αὐτοῦ οἱ ἐκλεγόμενοι μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀρχῆς των ; συνέρχεται ὁ δῆμος εἰς ἐκκλησίαν καὶ ποία εἶναι ἡ δύναμις αὐτῆς ;¹

Ἦν καθορίσωμεν τὰς δύο ἀκράσις ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ δήμου πολιτειακὰς μορφὰς (μεταξὺ τῶν ὁποίων λόγῳ τῆς πολλαπλότητος τῶν πολιτειακῶν σχημάτων ὑπάρχουν πολλαὶ ἐνδιάμεσοι)², οὐδὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐντάξωμεν ἕκαστον πολίτευμα εἰς τὴν κατάλληλον θέσιν καὶ νὰ τὸ ἀξιολογήσωμεν ἀναλόγως τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει τοῦτο εἰς τὸν δῆμον.

Νομίζομεν ὅτι ἡ χειροτέρα διὰ τὸν δῆμον περιπτώσις εἶναι ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν λαμβάνονται ἐξ αὐτοῦ οἱ ἄρχοντες (ἀλλ' ἐξ ὀρισμένων μόνον γενῶν, τὰ ὁποία αὐτῷ ἀποχωρίζονται αὐτοῦ), δὲν ἐκλέγονται καὶ δὲν ἐλέγχονται ὑπ' αὐτοῦ. Εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὁ δῆμος δέχεται μόνον ἐντολὰς καὶ ἐκτελεῖ τὰ διατασσόμενα. Ἦ πολιτικὴ του δύναμις εἶναι ἀνύπαρκτος³. Εἰς τὴν καλυτέραν ἀντιθέτως διὰ τὸν δῆμον

1. Εἰς τὴν παρούσαν κρίνεται γενικῶς ὁ βαθμὸς τῆς μετοχῆς (αὐτῆς κοινωνίας) τοῦ δήμου εἰς τὰ τῆς πολιτείας, διότι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «ἀνίμνη ἦτοι πάντας πάντων κοινωνεῖν τοῖς πολιταῖς, ἢ μηδενός, ἢ τινῶν μὲν τινῶν δὲ μὴ» (Πολ. Β', 1260B 37. Ἦρβλ. Δ', 1292B 24).

2. Αἱ ἐπὶ μέρους περιπτώσεις ἀποτελοῦν τὰ «εἶδη» τῆς δημοκρατίας, τὰ ὁποία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι «πλαταῖα» (Πολ. Δ', 1291B 15 καὶ 38. Ε', 1310B 25 καὶ Σ', 1316B 36. 1318B 6; «δημοκρατιῶν δ' οὐσῶν τεττάρων βελτίστη μὲν ἢ πρώτη τάξει...»).

3. Ἦ κατάστασις αὕτη εἶναι ἐγγὺς ἐκείνης τῆς πολιτείας, εἰς τὴν ὁποίαν «οὐκ ἔστι δῆμος, ἀλλ' ἐκκλησίαι νομίζουσιν» (Πολ. Γ', 1275B 7).

περίπτωσιν οἱ ἄρχοντες προέρχονται ἐκ τῶν κόλπων του (ἦτοι δὲν ἔχει διαμορφωθῆ ἄρχουσα τάξις), ἐκλέγονται ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐλέγχονται μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀρχῆς τῶν. Κάτι περισσύτερον ὁ δῆμος ἄρχει ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἐξ αὐτοῦ ὁποσδήποτε προσερχόμενοι ἄρχοντες ὑπόκεινται εἰς αὐτόν. Ὁ δῆμος συνέργεται καὶ διὰ ψηφισμάτων διευθετεῖ τὰ θέματα τῆς πόλεως. Εἶναι ἡ περίπτωση τῆς «τελευταίας δημοκρατίας»¹. Κατ' αὐτὴν πράγματι συμπίπτουν καὶ ταυτίζονται ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι.

Κατόπιν αὐτῶν τῶν εἰσαγωγικῶν παρατηρήσεων παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἡ θέσις τοῦ δῆμου εἰς πολιτεύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὰ ὅποια κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν ἦσαν καλῶς συντεταγμένα (ἀπολιτεῖαι εὐδοκίμοισι)². Ὡς «εὐδοκίμοισι»³ δὲ πολιτεῖαι ἐθεωροῦντο κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. ἡ Λακωνικὴ, ἡ Κρητικὴ καὶ ἡ Καρχηδονιακὴ.

Ο ΔΗΜΟΣ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παρέχει συστηματικὴν ἐκθεσιν τῶν πολιτευμάτων εἰς τὰ Πολιτικά του, οὔτε προβαίνει εἰς σύντομον ἱστορικὴν ἀναδρομὴν⁴, ὡς θὰ ἔπραξεν εἰς τὰς ἰδιαιτέρας συγγραφάς του περὶ τῶν ἐπὶ μέρος πολιτειῶν (ὡς φαίνεται εἰς τὴν γνωστὴν μας Ἀθηναίων Πολιτείαν). Εἰς τὰ Πολιτικά του ἀπλῶς ἐπισημαίνει ὀρισμένα σημεῖα,

1. Εἶναι τὸ τέταρτον ἐκ τεσσάρων κατ' Ἀριστοτέλη «εἰδῶν» (ἢ ἀγνώμων) τῆς δημοκρατίας, «τὰ πάντα περὶ πάντων βασιλεύσθαι συνίσταται, τὰς δ' ἀρχὰς περὶ μηθεὶς κλίνειν ἀλλὰ μόνων προανακρίνεσθαι» (Πολ. Δ', 1298Α 29).

2. «εὐδοκίμοισι» πολιτεῖαι εἶναι αἱ ἔχουσαι καλὴν φήμην, αἱ διακεκριμέναι κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν (Πρβλ. Ἀριστοτ. ΠΟ. Νικ. Γ', 1181Α 16. Πολ. Β', 1273Β 9. Τέχνη Γ' ητ. Γ', 1410Β 22 καὶ 1418Β 14). Ὁ Ἀριστοτέλης θέλον νὰ εὐρησθεῖς (sc. πολιτεῖα) κρατίστη πιασῶν τοῖς δυναμένοις εἶναι ὅτι μάλιστα κατ' εὐχὴν (Πολ. Β', 1260Β 28 κ. ε.) θεωρεῖ ἀναγκαῖον αὐαὶ τὰς ἄλλας ἐπισκέψασθαι πολιτείας αἷς χρῶνται τινες τῶν πόλεων τῶν ἐὶς τὸ μὲν εἶσθαι λεγόμενων (αὐτόθι). Ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς πρὸς τὴν κρατοῦσαν καλὴν ἀντίληψιν περὶ τῶν τριῶν πολιτευμάτων, Λακωνικοῦ, Κρητικοῦ καὶ Καρχηδονιακοῦ, ἐκφράζεται διὰ τοῦ «δικαίως» (Πολ. Β', 1273Β 26). Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συντάσσεται πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου περὶ τῶν πολιτευμάτων τούτων γνώμην.

3. Περὶ τῆς μεγάλης σημασίας τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν ἐν γένει βλ. K. v. F r i t z, Die Bedeutung des Aristoteles für die Geschichtsschreibung, νδν εἰς τὴν σειράν *Wörter der Forschung*, τόμ. CCV, Ethik und Politik des Aristoteles (ἐκδιδ. ὑπὸ Fritz - Peter Hager), Darmstadt 1972, σσ. 313 κ.ε.

κυρίως εκείνα τὰ ὁποῖα παρέχουν λαβὴν πρὸς ἐπίκρισιν ¹. Οὕτως ἐπιμένει εἰς τὸ ὀλιγαριθμον τοῦ δήμου τῆς Σπάρτης καὶ εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῆς πολιτείας νὰ διατηρήσῃ ἕνα ἱκανοποιητικὸν ἀριθμὸν πολιτῶν ἢ νὰ ἀναπληρώσῃ τὰς ἐκ τῶν πολέμων ἀπωλείας. Ἐνῶ ἀκυλούθως ἐπιδοκιμάζει τὸ ὅτι οἱ ἔφοροι προσέρχονται ἐκ τοῦ δήμου ², ἀποδοκιμάζει ἐν τούτοις τὸ ὅτι δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὕψιν ὀρισμένα κριτήρια (βασικῶς ἀρετὴ ἢ καὶ πλοῦτος, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν πολιτείαν τῶν Καρχηδονίων), ἀλλὰ ἐκλέγονται οὗτοι ἀδιακρίτως ³. Ἐνδέχεται κατόπιν τούτου νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ «ἀρχεῖον» καὶ νὰ γίνουν ἔφοροι «σφόδρα πένητες» ⁴, ὑποκείμενοι εἰς δεκάσμον, εἰς βαθμὸν μάλιστα ἀνάλογον τῆς φουλάτητός τῶν ⁵. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι τὸ πολίτευμα τῶν Λακεδαιμονίων, τὸ ὁποῖον ὁ νομοθέτης ἠθέλησεν ἀριστοκρατικόν, ἐγένετο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δημοκρατικόν, καθ' ὅσον μάλιστα καὶ οἱ βασιεῖς, διὰ νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν μεγάλην δύναμιν τῶν ἐφόρων «δημαγωγεῖν αὐτοὺς ἠναγκάζοντο» ⁶. Ὁ δῆμος τῆς Σπάρτης πάντως ἦτο ἀκριβῶς δι' αὐτὰ ἱκανοποιημένος καὶ ζηλοτύπως ἐπροστάτευσεν τὴν θέσιν του. Ἐπέτρεπε μάλιστα νὰ περιορίζεται μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὁ κύκλος του, διότι ὅσον στενώτερος ἦτο οὗτος, τόσον περισσύτερον ἦτο αἰσθητὴ ἡ παρουσία του καὶ μεγαλύτεραι αἱ δυνατότητες εἰς πάντας τοὺς πολίτας νὰ γίνουν ἔφοροι. Οὕτως, ἐνῶ ἡ πόλις ἠδύνατο νὰ ἔχῃ περισσοτέρους τῶν 30.000 πολιτῶν, ὑπῆρξε δὲ καὶ περίοδος, κατὰ τὴν ἵποψιν ὁ πληθυσμὸς τῆς Σπάρτης ἐφθασεν, ὡς λέγεται, εἰς τὸ 1/3 (δηλ. 10.000) τῶν δυνα-

1. Πολ. Β', 1271B 15: «σταῦτα γὰρ ἐστὶν ἢ μίλιστι ἢ τις ἐπιτιμήσειεν (sc. τῆς τῶν Λακωνίων πολιτείας)». Ἡρβλ. 1270A 15: «μετὰ γὰρ τὰ νῦν ζηθέντα τοῖς περὶ τὴν ἀνωμαλίαν τῆς κτήσεως ἀπιτιμήσειεν ἢ τις» καὶ 1271A 37: «τῶ δὲ περὶ τοὺς ναυάρχους νόμον καὶ ἕτεροι τινες ἐπιτετιμήκισιν, ἀρθῶς ἐπιτιμῶντες».

2. Πολ. Β', 1270B 18: «ἡσιγάζει γὰρ ὁ δῆμος διὰ τὸ μετέχειν τῆς μεγίστης ἀρχῆς, ὡστ' εἴτε διὰ τὸν νομοθέτην εἴτε διὰ τύχην τοῦτο ἀνπιπέτωκεν, συμφερόντως ἔχει τοῖς πράγμασιν».

3. Πολ. Δ', 1294B 29: «ἀδο τὰς μεγίστας ἀρχὰς τῆν μὲν αἰρεῖσθαι τὸν δῆμον, τῆς δὲ μετέχειν (τοὺς μὲν γὰρ γέροντας αἰροῦνται, τῆς δ' ἐφορείας μετέχουσιν)».

4. Πολ. Β', 1270B 9: «ἐμπέπτουσιν ἀνθρώποι σφόδρα πένητες εἰς τὸ ἀρχεῖον».

5. Ἡρβλ. τὸ λεγόμενον περὶ τῶν Καρχηδονίων ἐν Πολ. Β', 1273B 3: «ἀάτοπον γὰρ εἰ πένης μὲν ὦν ἐπικικῆς δὲ βουλήσεται κερδαίνειν, φουλάττης δ' ὦν οὐ βουλήσεται δαπανήσας».

6. Πολ. Β', 1270B 14. Ἡρβλ. τὸ λεγόμενον περὶ Ἀγησιλάου παρὰ Πλουτ. Περὶ Φιλᾶδ. 9: «... ἐζημίωσαν αὐτὸν αἰτίων ὑπειπόντες, ὅτι τοὺς κοινὰς ἰδίους κτῆται δημαγωγῶν καὶ χαριζόμενος».

τοτήτων τῆς πόλεως ¹, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστοτέλους (β' ἡμισυ 4 αἰ. π.Χ.) δὲν ἦσαν οὔτε 1.000 (περὶ τὴ 1/30 τῶν δυνατοτήτων τῆς πόλεως) ². Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ἦσαν ἀκόμη ὀλιγώτεροι ³ καὶ ἐξ αὐτοῦ προεκλήθη ἡ μεγάλη κοινωνικὴ ἐπανάστασις τοῦ Ἄγιδος ⁴ καὶ ἀκολούθως τοῦ Κλεομένου.

Ἄνάλογον περιορισμὸν τοῦ κύκλου τῶν πολιτῶν εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλας πολιτείας τοῦ ἀρχαίου κόσμου ⁵. Εἰς τὴν Σπάρτην πλὴν τῆς ἀπωλείας κατὰ τοὺς πολέμους πολλῶν πολιτῶν αὐτῆς ἐξέπιπτον ἐκ τῆς τάξεως τῶν πολιτῶν καὶ ἕσοι δὲν ἠδύναντο νὰ εἰσφέρουν τὸ προκαθορισθὲν ποσὸν διὰ τὰ συσσίτια.

Ποία ἦτο ἡ ἐξουσία τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, τῆς «ἀπέλλας», ὡς πρὸς τὰ θέματα, τὰ ὅποια ἐφέροντο πρὸ αὐτῆς; Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μᾶς λέγει τι ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ἐμμέσως ἡμῶς μανθάνομεν ἐξ αὐτοῦ ὅτι δὲν εἶχε δικαίωμα «ἀντεπεῖν», ἤτοι νὰ διατυπώσῃ ἀντιρρήσεις ἢ νὰ ἐκφράσῃ διάφορον γνώμην, ἀφοῦ ἐκ τῶν τριῶν «ἐυδοκίμουσῶν» πολιτειῶν μόνον ὁ δῆμος τῆς Καρχηδόνος εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦτο, «ὅπερ ἐν ταῖς ἐτέραις πολιτείαις (sc. τῶν Λακωνίων καὶ τῶν Κρητῶν) οὐκ ἔστιν» (Πολ. Β', 1273Α 12). Κατὰ τὸν Ηλούταρχον ἐδικαιούτο ὁ δῆμος τῆς Σπάρτης ἀπλῶς «τὴν ὑπὸ τῶν γερόντων καὶ τῶν βασιλέων προτεθείσαν ἐπικρίναι» ⁶ καὶ αὐτὸ νομίζω ὅτι διαφωτίζει πῶς τὴν ἀόριστον ἐπὶ

1. Πρβλ. Ἱερὸδ. Ζ', 234. Ἰσοκρ. Παναθ. 255. Ηλout. Λυκ. 8, 5 - 7.

2. Πολ. Β', 1270Α 29 - 37: ἀδυναμίης τῆς χώρας χίλιους ἵππεῖς τρέφειν καὶ πεντακσίλους, καὶ ὑπάλιτας τριακισίλους, οὐδὲ χίλιοι τὸ πλεῖστος ἦσαν. . . .»

3. Ἡ χριστιανικὴ καμπὴ ἐγένετο ἐνωρίτερον διὰ τοῦ ἐφόρου Ἐπιτάδα, ὁ ὁποῖος ἴσως τὸ 400 π.Χ. «σήμερον ἐγγραφεὶ ἐξεῖναι τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ τὴν κληρονομίαν ἣν τις ἐθέλοι καὶ ζῶντα δοῦναι καὶ καταλειπεῖν διατιθέμενον». Πρβλ. Πολυβ. Δ', 81, 12. Περὶ τῆς ἐν Σπάρτῃ ὀλιγαρχίας βλ. Ξεν. Λακ. Πολ. 1 καὶ Ἰσοκρ. Παναθ. 255 καὶ 257. Βλ. Κ. Μ. Τ. C h r i m e s, Ancient Sparta, New York 1952, σσ. 348 κ.έ. καὶ P. R o u s s o l, Sparte, Paris 1960², σσ. 120 κ.έ.

4. Διὰ τοῦ Ἄγιδος ἐπεδιώχθη, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ηλoutάρχου (Ἄγεις 8,3), ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν καὶ ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν λυκούργειον τάξιν (αὐτόθι, 10, 2 - 8).

5. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Πολ. Ζ', 1326Β 2) ἡ πόλις δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε πολὺ μικρά, οὔτε ἄλιαν πολυάνθρωπος, διότι αἷ μὲν ἐξ ὀλίγων λίαν οὐκ αὐτάρχης (ἡ δὲ πόλις αὐταρχεῖς), ἡ δὲ ἐκ πολλῶν ἄριαν ἐν μὲν τοῖς ἀναγκαίοις αὐτάρχης ὅσπερ ἔθνος, ἀλλ' οὐ πόλις».

6. Ηλout. Λυκ. 8,6. Πρὸς διασάφην τοῦ πλουταρχεῖου «ἐπικρίναι», τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν W. I. N e w m a n (The Politics of Aristotle, τόμ. Β', Oxford 1887, σ. 305) ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ «κρίνειν» ἐν Πολ. Β', 1273Α 14, ἐπάγεται ὁ ἴδιος τὸ τοῦ Πλάτωνος (Νομ. Σ', 768Α): «ἀνὰ δὲ μὴ δόνησθαι (sc. ὅ τε φεύγον καὶ ὁ

τοῦ προκειμένου θέσιν τοῦ δήμου παρ' Ἀριστοτέλει¹. Ὁ δῆμος τῆς Σπάρτης εἶχε κατὰ ταῦτα τὸ δικαίωμα νὰ δεχθῆ ἢ νὰ ἀπορρίψῃ τὴν «πρωτεθεῖσαν» ἀπόφασιν τῶν γερόντων καὶ τῶν βασιλέων, δὲν εἶχεν ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ἀναπτύξῃ τὰς ἀπόψεις του καὶ νὰ προτείνῃ διάφορον γνώμην. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ δῆμος ἤδη κατὰ τὴν Λυκούργειον περίοδον καὶ μετ' αὐτὴν δὲν ἔστεργε νὰ περιορισθῆ εἰς αὐτὸ καὶ ἐπεζήτει πλείονα δικαιοδοσίαν, τοῦτο δὲ κατὰ τὸ ἀκολουθοῦν κείμενον τοῦ Πλουτάρχου (Λυκ. 6, 7 - 8) προεκάλεσε προσθήκην τινὰ εἰς τὴν «ρήτραν» τῶν βασιλέων (Θεοπόμπου (c. 720 - 675 π.Χ.) καὶ Πολυδώρου (c. 700 - 635 π.Χ.), διὰ τῆς ὁποίας παρείχετο εἰς τοὺς «πρεσβυγενεάς» (τοὺς γέροντας) καὶ τοὺς «ἀρχαγέτας» (τοὺς βασιλεῖς Ἰσως) τὸ δικαίωμα νὰ διαλύουν τὴν συνέλευσιν, ἂν ὁ δῆμος προέβαλλεν ἀτόπους ἐρωτήσεις ἢ ἠκολούθει σφαλερὰν ἐν γένει ὁδὸν (ἢ ἐρμηνεῖα εἶναι ἀνάλογος τῆς ἐπιδοκιμαζομένης γραφῆς «ἔροϊτο» ἢ τῆς γραφῆς «αἰροῖτο»)². Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τὰ λαμβανόμενα μέτρα ἀπέβλεπον εἰς τὴν διὰ τῆς σιωπῆς κατὰ τὸ δυνατόν ἀποδοχὴν τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχόντων προτεινομένων.

διώκων) κοινωνῆσαι τῆς ὁμολογίας αὐτοί, τὴν βουλὴν ἐπικρίνειν αὐτῶν τὴν αἴρεσιν ἑκατέρου», ὡς καὶ τὰ κατ' αὐτὸν ἐπίσης ἀντίστοιχα «κρίνειν» τοῦ Ἀριστοτέλους (Ἠθ. Νικομ. Γ', 5, 1113A 11 καὶ Πολ. Β', 1272A 11). Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπικαλεσθῶμεν πρὸς τοῦτοις αὐτὸ τὸ ἐπικρίνειν τοῦ Ἀριστοτέλους (Περὶ ψυχῆς Γ', 7, 431A 20: «στίνυ δ' ἐπικρίνει τί διαφέρει γλῶσσῃ καὶ θερμῶν» καὶ Περὶ ἐνοπιῶν Γ' 461B 25, 6: «καθ' ἑκάστην καὶ τὸ ἐπικρίνειν»). (3) τρεῖς τύποι «ἐπικρίνειν», «ἐπικρίνειν» (Ἰσως δὲ) καὶ «κρίνειν» εἶναι ταυτῆσημοι καὶ σημαίνουν γενικῶς ἐκλογὴν μιᾶς ἐκ δύο περιπτώσεων, ἀπόφασιν ἐπὶ διλήμματος. Ἐν ἐπὶκειτο περὶ μιᾶς μόνον ἀποφάσεως τῶν ἀρχόντων φερομένης πρὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ὁ δῆμος τῆς Σπάρτης ἠδύνατο τὴν «πρωτεθεῖσαν» ἀπόφασιν τῶν ἀρχόντων νὰ ἀποδεχθῆ ἢ νὰ ἀπορρίψῃ. Δὲν ἠδύνατο νὰ προτείνῃ νέαν ἀποψιν.

1. Ἡ ἐν τῇ πολιτεύματι θέσις τοῦ δήμου τῆς Σπάρτης, ὡς παρουσιάζεται γενικῶς παρ' Ἀριστοτέλει, δὲν νομίζω ὅτι ἦτο οὐσιωδῶς διάφορος (τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ πολιτειακὸν πλαίσιον) τῆς ἀποδιδδομένης ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Λυκ. 6, 6 - 8) εἰς τὸν νομοθέτην Λυκούργον ἀλλὰ καὶ τοὺς μετέπειτα βασιλεῖς Θεοπόμπου καὶ Πολυδώρου· πρβλ. Πολυβ. Δ', 81, 12 - 14 καὶ Cic. Pro Flacco 26, 63, ὅπου ὅμως γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὴν ἀμετάβλητον κοινωνικὴν κυρίως ὄργανωσιν ἐπὶ «sortitionis annos», ἧτοι ἀπὸ τοῦ Λυκούργου μέχρι αὐτοῦ τοῦ Κικέρωνος.

2. Ἐκ τῶν πολλῶν μελετῶν, αἱ ὁποῖαι πραγματεύονται τὴν «ρήτραν» βλ. Α. Tsorpanakis, La Rhétorique de Lycurgue, L'Année - Tyrénie, Ἑλληνικά 6, 1954, σσ. 7 κ.έ., καὶ 52 κ.έ. G. L. Huxley, Early Sparta, London 1962, σσ. 44 κ.έ. D. Butler, Competence of the Demos in the Spartan Rhetra, Historia; 11 (1962), σσ. 386 κ.έ. E. N. Tigerstedt, The Legend of Sparta in Classical Antiquity, Lund 1965, σσ. 52 κ.έ. καὶ Paval Olinu, Sparta and her social problems, Amsterdam - Prague 1971, σσ. 71 κ.έ.

Ο ΔΗΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Διαφορετική ἦτο ἡ θέσις τοῦ δήμου τῶν πολυαριθμίων ἀλλ' ὁμοιομόρφων πολιτειολογικῶς πόλεων τῆς Κρήτης. Τὰ δύο πολιτεύματα, τῶν Λακωνῶν καὶ τῶν Κρητῶν, εἶναι συγγενῆ (μάλιστα προῆλθε τὸ λακωνικὸν ἐκ τοῦ κρητικῶ, ὡς ἀδοικε καὶ λέγεται) ¹ καὶ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐφόρων (ἐν Κρήτῃ τῶν «κόσμων») καὶ τῶν γερόντων. Ἡ διαφορὰ των ἐγκείται βασικῶς εἰς τὴν θέσιν τοῦ δήμου. Ὁ δῆμος τῆς Κρήτης συνέρχεται εἰς ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἡ ἐκκλησία αὐτὴ δὲν ἔχει δύναμιν. Ἀπλῶς ἐπιδοκιμάζει καὶ ἐγκρίνει («συνεπιψηφίζει») ἐκεῖνα τὰ ὑποῖα ἀπεφάσισαν πρότερον οἱ γέροντες καὶ οἱ κόσμοι ². Δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν νὰ ἀντιταχθῇ εἰς τὰ «εἰσαφερόμενα». Ἐνικῶς δὲν μετέχει «κρίσεως καὶ ἀρχῆς» ³. Ἐπομένως καταχρηστικῶς μόνον θεωρεῖτό τις πολίτης, διότι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη κριτήριον διὰ τὸν ὄρισμὸν τοῦ πολίτου λαμβάνεται τὸ δικαίωμα του νὰ συμμετέχη εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης. Ἀξιοπαράτητον εἶναι ἕμως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ μὲν τὸ «μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» ὡς τὸ βασικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ πολίτου, ὅχι ἕμως τὸ μόνον. Ἐἰς ὑποδεστέραν μοῖραν εὑρίσκεται ὁ δῆμος τῶν

1. Πλ. π.χ. Ἱεροδ. Α, 65 καὶ Ἀριστοτ. Πολ. Β', 1271B 22 καὶ Ἱεροκλ. Ποντ. ἀπόσπ. 3 (2): αὐτὴ δὲ ἀρχαιοτάτη τῶν πολιτειῶν ἡ Κρητικὴ, ἐμφαίνει καὶ Ὁμηρος... καὶ Ἀρχιλοχος ἐν οἷς ἐπιακρόαται τὰ φησιν... τόμος δὲ Κρητικῶς διδάσκειται». Περὶ τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῶν δύο πολιτειῶν διέτριψε προσφάτως ὁ Ν. Ο. Γ. Π a m m o n d, *Studies in Greek History*, Oxford 1973, σ. 78. Οὗτος ἀναφερόμενος εἰς τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τοῦ Λακωνικοῦ πολιτεύματος ἐκ τοῦ Κρητικοῦ παρατηρεῖ: *as the Dorians were installed in Crete before the Dorian invasion, it is natural that they should have reached political maturity before the Dorians of the Peloponnese...*. Δὲν λέγεται ἕμως πῶς ἐπετεύχθη αὐτὴ ἡ «πολιτικὴ ὀρμότης» τῶν Δωριέων τῆς Κρήτης. Κατὰ τὸν 4 αἰ. π.Χ. ἦτο εὐρέως γνωστὸν ὅτι ὁ παλαίφατος βασιλεὺς Μίνως σταθὺς νόμους τοῦτους ἔθηκε τοῖς αὐτοῦ πολίταις, δι' οὓς ἤ τε Κρήτη τὸν πάντα χρόνον εὐδαιμονεῖ καὶ Λακεδαίμων, ἀφ' οὗ ἤρξαιτο τοῦτοις χρῆσθαι, ἄνε θεοῖς οὐδαν» (Πλατ. Μίνως 320B). Οἱ νόμοι τοῦ Μίνως κατὰ τὸν Πλάτωνα παρέμειναν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ «ἀκίνητου» (αὐτόθι, 321B) καὶ ἐπομένως «ἀκίνητοι» θὰ ἦσαν καὶ πρότερον, ὅτε παρέλαβε τοῦτους ἐκ Κρήτης ὁ Λυκαῦργος κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (ἐνθ' ἀνωτ.).

2. Πολ. Β', 1272A 10: «ἐκκλησίας δὲ μετέχουσι πάντες, κρητὰ δ' οὐδενός ἐστιν ἀλλ' ἡ συνεπιψηφίσει τὰ δόξαντα τοῖς γέρονσι καὶ τοῖς κόσμοις». Συνεπιψηφίζω σημαίνει ψηφίζω ὡς καὶ οἱ προηγηθέντες, ἀρα ἀποδέχομαι τὸ ψηφισθέν. Κατὰ ταῦτα εἰς τὸν δῆμον τῆς Κρήτης ἐγνωστοποιοῦντο μόνον αἱ ἀποφάσεις τῶν ἀρχόντων. Ἡ «ἐκκλησία» τοῦ δήμου τῆς Κρήτης δὲν εἶχεν οὐδεμίαν ἐξουσίαν.

3. Πολ. Γ', 1275A 9 καὶ 23.

πόλεων, ὁ ὁποῖος στερεῖται τῶν ἀνωτέρω δικαιωμάτων καὶ ἀπλῶς δύναται «αἰρεῖσθαι καὶ εὐθύνειν» τὰς ἀρχάς, τὸ ὑποῖον ἀριβῶς ὁ Σόλων κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπέδωκεν ὡς τὴν «ἀναγκαιοτάτην δύναμιν» εἰς τὸν δῆμον. Δυνάμεθα οὕτω ἀδρομερῶς νὰ ὀρίσωμεν δύο «εἶδη» πολιτῶν τοῦ δήμου :

1. τοὺς μετέχοντας κρίσεως καὶ ἀρχῆς,
2. τοὺς αἰρουμένους μόνον καὶ εὐθύνοντας τὰς ἀρχάς.

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ δῆμος μετέχει ὁ ἴδιος τῆς διακυβερνήσεως τῆς πόλεως, εἰς τὴν δευτέραν ἀπλῶς ἐκλέγει τοὺς ἀρχοντας καὶ τοὺς ἐλέγχει (κατὰ τὴν ἐνώπιον αὐτοῦ λογοδοσίαν μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀρχῆς των).

Ἐπάρχει τρίτη κατωτέρα κατηγορία πολιτῶν ; (1) δῆμος τῆς Κρήτης πάντως δὲν ὑπάγεται εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω εἶδη. (1) δῆμος τῆς Κρήτης δὲν «μετέχει κρίσεως καὶ ἀρχῆς», οὔτε «εὐθύνει» τοὺς ἀρχοντας. Δὲν ἔχει δηλ. οὔτε τὴν κατὰ Σόλωνα «ἀναγκαιοτάτην δύναμιν»¹, δηλ. ἐκείνην ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔχων πολιτικὴν ὑπόστασιν.

Παρά ταῦτα ἔμως δὲν εἶναι «δοῦλος» ἴσως δὲ οὔτε καὶ «πιλέμιος» πρὸς τοὺς ἀρχοντας. Παρά τὴν μειονεκτικὴν του θέσιν ὡς πρὸς τὰ πολιτικά του δικαιώματα ἀναγνωρίζεται ἡ στρατιωτικὴ ἰσχὺς του καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχόντων. Τὸ δὲ γενικῶς πρόβλημα διαβιώσεώς του ἦτο καλύτερον ἐρρυθμισμένον εἰς τὴν Κρήτην ἢ εἰς τὴν Σπάρτην καὶ τὴν Καρχηδόνα. Ὁ Κρητὴς ὑπολογίζεται εἰς τὴν πολιτείαν ὡς στρατιώτης², ὁ ὁποῖος ἀπλῶς λαμβάνει γνώσιν τῶν ἀποφάσεων τῶν ἀρχόντων καὶ προβαίνει εἰς τὴν ἐκτέλεσίν των. Ἐὰ δικαιώματά του δὲν εἶναι ἀξιόζηλευτα, ἀλλ' εἶναι ἐξησφαλισμένα. (1) Θεσμὸς τῶν συσσιτίων λειτουργεῖ καλῶς εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὸ ὅλον σύστημα εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δικαιότερον.

Εἰς τὴν Κρήτην ἔχι μόνον δὲν ἀκούεται ἡ γνώμη τοῦ δήμου κατὰ τὰς συνελεύσεις του, ἀλλὰ καὶ δὲν λαμβάνονται οἱ ἀρχοντες, ὡς εἴπομεν, ἐξ αὐτοῦ. Τελεῖα διαχωριστικὴ γραμμὴ ἔχει συρθῆ μεταξὺ τοῦ δήμου καὶ τῶν ὀλίγων γενῶν, ἐξ ὧν λαμβάνονται οἱ ἀρχοντες (οἱ «τυ-

1. Πολ. Β', 1274Α 15.

2. Πλάτ. Νόμ. Α', 625D: «ταῦτ' οὖν πρὸς τὸν πόλεμον ἡμῖν ἀπαντα εἴρησται, καὶ πάνθ' ὁ νομοθέτης . . . πρὸς τοῦτο βλέπων συνετάκτητο» καὶ 626A: «καὶ σχεδὸν ἀνευρήσεις . . . τὸν Κρητῶν νομοθέτην ὡς εἰς τὸν πόλεμον ἀπαντα δημοσίᾳ καὶ ἰδίᾳ τὰ νόμιμα ἡμῖν ἀποβλέπων συνετάξατο».

χόντες» μάλιστα). Ὁ δῆμος ἕνεκα τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἱκανοποιημένος. «Ὅτι δὲν ἐπαναστατεῖ οὗτος κατὰ τῆς ἀρχούσης τάξεως ὑφείλεται εἰς αὐτὴν τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῆς νήσου, εἰς τὴν ἀπομόνωσίν τῆς¹ καὶ εἰς τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ πολιτικοῦ συστήματος εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Κρήτης. Ἡ μεγάλη στρατιωτικὴ δύναμις τοῦ δήμου χρησιμοποιεῖται ἐνθότε ὑπὸ τινῶν ἀρχόντων ἢ τινῶν ἄλλων φιλοδόξων πρὸς ἀνατροπὴν τῶν κήσμων² καὶ ἀνάληψιν ὑπ' αὐτῶν τῆς ἀρχῆς. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ἀλλάσσει ἡ πολιτειακὴ θέσις τοῦ δήμου διὰ τῶν τοιούτων ἐνεργειῶν τοῦ ἐνθὸς τοῦ πολιτειακοῦ πλαισίου.

Ο ΔΗΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΧΗΔΟΝΟΣ

Ἡ νομοθέτης τῆς Καρχηδόνος ἠθέλησε νὰ εἶναι τὸ πολίτευμα αὐτῆς ἀριστοκρατικόν. «Παρὰ τὴν ὑπόθεσιν»³ ὅμως αὐτῆς τῆς πολιτείας ὑπάρχουν ὀρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὅποια μαρτυροῦν ἀπόκλισιν πρὸς τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ καὶ τὴν δημοκρατίαν. Ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξετάζεται ἡ πολιτικὴ θέσις τοῦ δήμου εἰς χωρίον τῶν Πολιτικῶν του, τὸ ὅποion ἔχει προκαλέσει πολλὰς συζητήσεις μεταξὺ τῶν μελετητῶν⁴. Τοῦτο ἔπεται τοῦ χωρίου, ὅπου ἡ γενικὴ κρίσις περὶ τῶν τριῶν αὐθόκριμουσι⁵ πολιτειῶν, αἱ ὅποια, ὡς λέγεται, ἔχουν καλὴν «ὑπόθεσιν»⁶, ἀλλὰ μειώνονται «διὰ τὶς πιωρεκβίσεις»⁶. Ὁ Ἀριστοτέλης κατόπιν αὐτῶν τῶν γενικῶν παρατηρήσεων ἀναφέρει ὀρισμένας πτυχὰς τοῦ πολιτεύματος τῆς Καρχηδόνος. Ἀναφερόμενος εἰς τὰ εἰσαγόμενα θέματα εἰς τὴν συνέλευσιν τοῦ δήμου καὶ περὶ τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ λέγει: «τοῦ μὲν γὰρ τὰ μὲν προσάγειν τὰ δὲ μὴ προσάγειν πρὸς τὸν δῆμον οἱ βουλευταὶ κύριοι μετὰ τῶν γερόντων, ἂν ὁμογνημονώσῃ πάντες, εἰ δὲ μὴ, καὶ τούτων ὁ δῆμος. ἢ δ' ἂν εἰσφέρωσιν αὐτοὶ, αὐ διακοῦσαι μόνον ἀποδιδόναι τῷ δήμῳ τὰ δόξια τὰ ἄρχοντι, ἀλλὰ κύριοι κρίνειν εἰσὶ καὶ τῷ βουλευμένῳ τοῖς εἰσφερομένοις ἀντειπεῖν ἔξεστιν, ὅπερ ἐν ταῖς ἐτέροις πολιτεῖαις οὐκ ἔστιν» (Πολ. Β', 1273Α 6 - 13).

1. Πολ. Β', 1272B 15: αἴτι δ' ἐπικίνδονος σῆτως ἔχουσι πόλεις, τῶν βουλευμένων ἐπιθέσθαι καὶ δυναμένων, ἀλλὰ... σφίζεται διὰ τὸν τόπον».

2. Πολ. Β', 1272B 11: αἰετόθυτοι δὲ διελαμβάνοντες τὸν δῆμον καὶ τοὺς φίλους ἀναρχίαν ποιεῖν καὶ στασιάζειν καὶ μίχεσθαι πρὸς ἀλλήλους».

3. Πολ. Β', 1273Α 4.

4. H. D. Butler, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 386 κ.ε.

5. Πολ. Β', 1273Α 4.

6. Πολ. Β', 1273Α 3.

Τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι λίαν σημαντικόν, ὅχι μόνον διότι μᾶς παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν θέσιν τοῦ δήμου τῆς Καρχηδόνος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν παραβολὴν αὐτῆς τῆς θέσεως πρὸς τὴν ἀντιστοιχόν τῶν δήμων τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Κρήτης. Τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ χωρίου ἀναφέρεται εἰς τὰ θέματα, τὰ ὅποια προσάγονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου τῆς Καρχηδόνος καὶ τὸ δεύτερον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν, τὴν ὅποιαν ἔχει ὁ δῆμος ἐναντι τούτων. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει σαφῶς ὅτι ἄλλα ἐκ τῶν θεμάτων ἤρχοντο ἐνώπιον τοῦ δήμου καὶ ἄλλα ὄχι. Πῶς ἐγίνετο ἡ διάκρισις; Ἡ σχετικὴ ἀπόφασις ἐναπέκειτο εἰς τοὺς βασιλεῖς καὶ εἰς τοὺς γέροντας. Ἐν οὗτοι ἡμροφῶνως ἀπεφάσιζον νὰ προσαχθῇ τι ἐνώπιον τοῦ δήμου ἢ ὄχι, δὲν ὑπῆρχε περαιτέρω θέμα. Ἰσχυεὶν ἡ κοινὴ ἀπόφασις. Ἐν ὅμως ἐσημειώμετο διαφωνία μεταξύ των, δηλ. ἂν τις, ἐκ τῶν βασιλέων ἢ τῶν γερόντων δὲν συμφῶναι πρὸς τοὺς ἄλλους, ἢ (κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν), ἂν οἱ βασιλεῖς ἀφ' ἐνός καὶ οἱ γέροντες ἀφ' ἑτέρου ὡς δύο πολιτειακοὶ παράγοντες ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων καὶ ἔχοντες ἀνά μίαν ψήφον ἢ δὲν συμφῶνουν, τότε ὁ δῆμος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσῃ νὰ ἀχθῇ πρὸς αὐτὸν τὸ περὶ οὗ ἐκάστοτε ὁ λόγος θέμα. Νομίζω ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ διαφωνίας ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ τοῦ θέματος, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ ἐὰν πρέπει νὰ ἀχθῇ τοῦτο πρὸ τοῦ δήμου ἢ ὄχι².

Διὰ τὰ θέματα, τὰ ὅποια ἤγοντο πρὸ τοῦ δήμου, παρείχετο εἰς αὐτὸν ἡ εὐκαιρία ὄχι μόνον «διακοῦσαι», δηλ. νὰ λάβῃ ἀπλῶς γνῶσιν καὶ κατόπιν νὰ ἐπιδοκιμάσῃ (πρβλ. «συνεπιψηφίσαι»), ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιταχθῇ εἰς αὐτὰ ἢ καὶ νὰ ἀντιπροτείνῃ τι («ἀντεπεῖν») ³. Ἐπομένως ἡ δύναμις τοῦ δήμου τῆς Καρχηδόνος ἦτο σημαντικὴ, ἕσον ἀφορᾷ εἰς τὰ θέματα, τῶν ὁποίων ἐπελαμβάνετο. Τὰ δικαιώματα ταῦτα δὲν εἶχον οἱ δῆμοι τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Κρήτης. Εἰς τὴν Κρήτην, ὡς εἶπομεν, ὁ δῆμος ἀπλῶς «συνεπιψηφίζεν», εἰς δὲ τὴν Σπάρτην εἶχε τὸ δικαίωμα (κατὰ τὸν Πλούταρχον) «ἐπικρίναι» ⁴, ἦτοι νὰ ἀποδεχθῇ ἢ νὰ ἀπορρί-

1. Bl. W. L. Newman, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 364.

2. Δὲν φαίνεται ὁρθὴ ἡ ἀπόφαις τοῦ Hammond (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 56) ὅτι «the division of opinion among the members of the Gerousia would lead to two or more proposals being put before the assembly», διότι ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν γίνεται λόγος ἐπὶ τῆς οὐσίας μᾶς ὑποθέσεως, ἀλλὰ περὶ τῆς τηρητέας διαδικασίας, ἦτοι τοῦ «προσάγειν ἢ μὴ προσάγειν» τὴν ὑπόθεσιν ἐνώπιον τοῦ δήμου.

3. Πρβλ. Ἀριστοτ. Ρητ. πρὸς Ἀλέξ. II', 1428B 13: ἀπὸ πρᾶγμα ἐφ' ὃ παρακαλοῦμεν ἢ ἢ ἀντιλέγομεν.

4. Πλουτ. Λυκ. 6, 6: ἀπὸ δὲ πλήθους ἀθροισθέντας... ἐπικρίναι κήρυξαι.

ψη. Δικαίωμα τοῦ «κρίνειν» ἔχον οἱ ἄρχοντες, ὁ δὲ δῆμος τοῦ «ἐπι-
κρίνειν». Ὁ δῆμος τῆς Καρχηδόνος ἠδύνατο ἐπὶ πλέον νὰ ὀμιλήσῃ καὶ
νὰ ἀντιπροτείνῃ. Τὸ δικαίωμα τοῦτο κατατάσσει αὐτὸν εἰς ὑψηλότεραν
τῶν δύο ἄλλων δῆμων θέσιν.

Ἐνῶ ὅμως ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ θέσις τοῦ δήμου τῶν Καρχηδονίων εἶναι
καλυτέρα τῆς θέσεως τῶν δύο ἄλλων, μειονεκτεῖ κατὰ τοῦτο τοῦ δήμου
τῶν Λακεδαιμονίων, ὅτι δὲν λαμβάνονται ἐξ αὐτοῦ οἱ ἄρχοντες. Τὸ πολί-
τευμα δὲν ἀπαγορεύει τοῦτο, ἀλλὰ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς (ἐπιδοκιμαζό-
μενα γενικῶς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους) περιορίζουν τὸ δικαίωμα τοῦτο εἰς
τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς ἀρίστους. Ἡ ἐκλογή τῶν ἀρχόντων γίνεται
«πλουτείνῃ» καὶ «ἀριστείνῃ»¹. Μὲ τὸν περιορισμὸν αὐτὸν μετέχουν
ὀλίγοι τῶν ἀρχῶν. Ἡ πολιτεία (πλουτοκρατικὴ βασικῶς, διότι ἡ ἀρετὴ
ὡς κριτήριον ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων δὲν εἶναι σταθμητὴ) ἀπαλλάσσεται
ἀπὸ τοὺς πέποντας εἰς ἐπανάστασιν πτωχοὺς πολίτας (διὰ τοὺς ὁποίους
δὲν ἐλαμβάνετο οἷα ἐν Κρήτῃ μέριμνα) μὲ τὸ νὰ στέλλῃ κατὰ καιροὺς
εἰς ἄλλας πόλεις (ἀποικίας, συμμαχίδας ἢ ἐξηρητημένας) μέρος τοῦ
δήμου. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ Καρχηδόνιοι προσφέρουν «ιατρειάν»
εἰς μίαν ἀσθενῆ πλευρὰν καὶ δὲν ἐμπλέκονται εἰς ἐπικινδύνους ἐπαναστά-
σεις καὶ ἀνατροπὰς. Τὸ μέτρον ὅμως αὐτὸ δὲν ἐπιδοκιμάζεται ὑπὸ τοῦ
Ἀριστοτέλους. Ἡ σωτηρία τῆς πολιτείας εἶναι οὕτω «τύχης ἔργον»,
ἐνῶ αἱ πόλεις πρέπει νὰ εἶναι «αἰστυσιῆστοι» ἀφ' ἑαυτῶν. Ἔργον τοῦ
νομοθέτου εἶναι νὰ ἐπιτύχῃ, ὥστε νὰ μὴ συμβαίνουν εἰς τὰς πόλεις
ἐπαναστάσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὰ τρία καλύτερα κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν πολιτεύματα τοῦ 4ου αἰ.
π.Χ. ὀφείλου τὴν καλὴν τὸν φήμην εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὴν προαίρεσιν
τοῦλάχιστον τοῦ νομοθέτου εἶναι ἀριστοκρατικά. Ὁ Ἀριστοτέλης
ὅμως παρ' ἕλκον ὅτι ἀναγνωρίζει ὡς δικαίαν τὴν φήμην τῶν εὐρίσκει
εἰς αὐτὰ ἀρκετὰ τρωτά. Γενικῶς ἐπικρίνει ὁ Ἀριστοτέλης ταῦτα ὅχι
μόνον διότι ἀπομακρύνονται ὡς πρὸς τινα σημεῖα τῆς ἀρίστης πολι-
τείας², ἀλλὰ καὶ διότι «πικρὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς

ἦν ὁ δῆμος». (βλ. ἄνωτ., σ. 407, σημ. 6, ὡς καὶ τὰς ἐπ' αὐτοῦ καὶ συναφῶν μαρτυ-
ριῶν ἀξιολόγους ἀπόψεις τοῦ N. O. L. Hammond, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 51 κ.έ.).

1. Πολ. Β', 1273A 23: «καὶ γὰρ μόνον ἀριστείνῃ ἀλλὰ καὶ πλουτείνῃ
αἰστανται δεῖν αἰρεῖσθαι τοὺς ἄρχοντας».

2. Αἱ μοιραὶ αὐταὶ προσέρχονται ἐκ τῆς πρώτης ἐξετάσεως, εἰς τὴν ἠσπείραν

πολιτείας τὰ μὲν εἰς δῆμον ἐκκλίνει, μᾶλλον, τὰ δ' εἰς ὀλιγαρχίαν». Τὰ τρία ταῦτα πολιτεύματα συγκρινόμενα πρὸς τὴν ἀρίστην πολιτείαν ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν τοῦ νομοθέτου («δημιουργοῦ πολιτείας») ¹ παρουσιάζουν ὠρισμένα σημεῖα, τὰ ὑποῖα μαρτυροῦν ἀπόκλισιν εἰς ὑποδεστέρας πολιτειακὰς μορφάς ², ἤτοι τὴν ἄκραν δημοκρατίαν καὶ τὴν ὀλιγαρχίαν (ὡς πλουτοκρατίαν). Νομίζω ὅτι διὰ τοῦ «τὰ μὲν» καὶ «τὰ δὲ» δὲν γίνεταί ἀντίθεσις μεταξύ τῶν τριῶν τούτων πολιτευμάτων ὡς συνόλων, ἀλλ' ὡς πρὸς στοιχεῖα αὐτῶν. (') Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι ὠρισμένα στοιχεῖα τῶν πολιτευμάτων αὐτῶν δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὴν «εὐπάθειαν» τοῦ νομοθέτου, δηλ. τὴν ἐπιδιωχθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ πολιτειακὴν τάξιν.

Ἰδιαιτέρως ἐπιμένει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν παρ' ἐκάστῳ πολιτεύματι θέσιν τοῦ δήμου. Τῆς Λακωνικῆς πολιτείας ὁ δῆμος μειονεκτεῖ κοινωνικοοικονομικῶς τοῦ δήμου τῆς Κρήτης, ἀλλὰ πλεονεκτεῖ τούτου πολιτικῶς, ἐνῶ ὁ δῆμος τῆς Καρχηδόνος εὐρίσκεται εἰς ἐνδιάμεσον κατάστασιν. (') δῆμος τῆς Καρχηδόνος ἀσκεῖ εἰς τινὰς περιπτώσεις πραγματικὴν ἀρχήν, ἀλλ' ἡ μέριμνα διὰ τὴν οικονομικὴν του κατάστασιν δὲν εἶναι ἡ ἀρμόζουσα κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (ὡς ἦτο ἀντιθέτως ἡ τῆς Κρήτης). Ἡ πολιτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ δήμου τῆς Καρχηδόνος ἦτο ὅπωςδῆποτε διάφορος τῆς ὑπεροχῆς τοῦ δήμου τῆς Σπάρτης ἐναντι τοῦ δήμου τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ ἡ λαμβανομένη διὰ τοὺς πτωχοὺς καὶ ἀκτήμονας πολίτας τῆς Καρχηδόνος μέριμνα διάφορος τῆς λαμβανομένης (καὶ προκρινομένης ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους) μερίμνης ἐν Κρήτῃ.

Ὡς πρὸς τὰ «εἰσφερόμενα» ἐνώπιον τοῦ δήμου παρουσιάζεται ἐπίσης οὐσιαστικὴ διαφορὰ μεταξύ τῶν δικαιωμάτων τῶν τριῶν δήμων. Εἰς τὴν Καρχηδόνα ὅχι μόνον ἐπιτρέπεται νὰ λάβῃ γνῶσιν ὁ δῆμος καὶ νὰ ἀποφασίσῃ ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς εἰσφερομένοις ἀντεπιπέσειν ἐξουσίαν», δηλ. καὶ νὰ ἀντιπροτείνῃ τι, εἰς τὴν Σπάρτην ὑπάρχει ἀπλῶς ἡ δυνατότης νὰ ἀποδεχθῇ ἢ νὰ ἀπορρίψῃ (δι' ἑνὸς καὶ ἢ ἑνὸς ὅχι), εἰς δὲ τὴν Κρήτην ὁ δῆμος ἀπλῶς ἐπικροτεῖ τὰ προτεινόμενα.

Παραστατικώτερον ἕκαστος τῶν τριῶν δήμων δύναται :

1. τῆς Καρχηδόνος «ἀντεπιπέειν»,

ὁ Ἀριστοτέλης ὑποβάλλει ἕκαστον πολιτεύμα· «εἴ τι καλῶς ἢ μὴ καλῶς πρὸς τὴν ἀρίστην νομοθετήται τάξιν» (Πολ. Β', 1269Α 31. Πρβλ. Δ', 1290Α 24).

1. Πολ. Β', 1273Β 33.

2. Περὶ τῆς ιδεώδους πολιτείας κατ' Ἀριστοτέλη βλ. Β. H a r k o f, The Political Thought of Plato and Aristotle, New York 1959, σσ. 421 κ.ε.

2. τῆς Σπάρτης «ἐπικρίναι» (τοῦτ' ἐπὶ παρά Πλουτάρχῳ),

3. τῆς Κρήτης «συνεπιψηφίσαι».

Κατὰ τὴν εἰς ἀδράς γραμμᾶς ἐξέτασιν τῆς θέσεως τοῦ δήμου εἰς τὰς τρεῖς περισσώτερον εὐνομούμενας πολιτείας τοῦ ἀρχαίου κόσμου (κατὰ τὸν ἴον αἰ. π.Χ. τοῦλάχιστον) εἶδομεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπέδειξε τρωτά τινα, τῶν ὁποίων ἡ θεραπεία («ιατρεια») θὰ ἔφερεν αὐτὰ πλησιέστερον, ἢ ὄχι πρὸς τὴν «ἀρίστην πολιτείαν», τοῦλάχιστον ὅμως πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ νοῦν ὁ «νομοθέτης» ἐκάστου τῶν πολιτευμάτων τούτων.

Ἀθῆναι

ΕΜΜ. Ι. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΙΣ